

LES GUILLERIES, UNA GEOGRAFIA DE CONTRAST EN L'OBRA DE VERDAGUER

Ricard TORRENTS

1. Terra natal-terra estranya

L'oposició grandiositat-petitesa és a la base de la representació verdague-riana dels espais naturals. A la representació dels llocs humans o històrics hi preval l'oposició camp-ciutat, rústic-urbà, natural-degradat. Un tercer joc d'opòsits actua en aquestes representacions, a saber el de terra natal-terra estranya, present en especial a l'obra produïda en l'etapa de joventut. Així, la plana de Vic hi és representada com un «bressol», una terra interioritzada, maternal i paradisiàca. Ho posen de manifest les nombroses composicions de temàtica vigatana, entre les quals destaca *La plana de Vic*, a *Pàtria*, i la prosa juvenil *Bellesa de la terra d'Ausona. Encís de les seves donzelles* (títol de l'editor J. M. de Casacuberta), on el poeta descriu «l'encantat bressol de ma infantesa, la petxina escumosa en què, com altra deessa de l'amor, recolzada dorm la gentil reina de Muntanya, és dir la vall d'Ausona, en què plagué a Déu fer-me nàixer...»

A l'altre extrem de l'oposició la comarca veïna de les Guilleries hi acompleix la funció de contrast, com a terra estranya, aspra i malsegura. Però mentre la terra natal compta amb nombroses peces a l'obra del poeta, en prosa i en vers, la terra estranya hi té una presència submergida, revelada en projectes i esborranys més que no pas en textos acabats.

Les Guilleries varen despertar l'interès de Verdaguer en dues etapes de la seva vida, la dels inicis de la seva carrera d'escriptor i de col·lector de folklore, quan estudiava al Seminari de Vic, i la dels darrers anys a Barcelona, quan, fent un retorn nostàlgic als llocs de la infantesa i la joventut, en recuperà temes literaris que en part aplegà a *Aires del Montseny*, de 1901, i en part deixà inacabats o inèdits a causa de la mort l'any següent. En l'una i en l'altra etapa, la tan meravellosa com feréstega Guilleria, que s'estén del Collsacabra al Montseny i del pla de Girona a la plana de Vic, l'atreïa per dos motius principals, pel caràcter aspre i selvàtic de la terra, d'un gran contrast amb el de les planes veïnes, i pels seus personatges singulars, entre els quals veia destacar els bandolers nyerros Joan de Serrallonga, Perot Rocaguinarda i Jaume Masferrer, àlies Toca-son, aureolats de fama popular, o els propietaris de grans masies de la contrada, protagonistes d'aventures extraordinàries, com en Rovira de Sau i en Coma d'Osor, com en Sobirà de Santa Creu

d'Horta o en Bosc d'Osor, com els pagesos del Campàs i de l'Ententes de l'Esquirol, o bé lladres comuns, com el seu contemporani Josep Bou, àlies Malhivern. Certament aquesta galeria de personatges és l'antítesi de la de sants i savis vigatans que Verdaguer no es cansaria d'exalçar. El contrast, com es veurà més endavant, l'expressaria en el pròleg frustrat a la novel·la del seu cosí Salarich, *Lo Castell de Savassona*, en aquests termes: Vic és «l'encontrada a on nasqueren tants homes eminents en ciència o santedat»; la Guilleria és «la comarca a on feren niu multitud de bandolers que es feren tristament cèlebres en la història».

A mitjan segle XIX el fenomen del bandolerisme del Barroc tenia una presència ben viva a la «memòria popular» dels catalans. Una presència mantinguda per la llegendarització popular i per la literaturització culta dels personatges. A la geografia vigatana, escenari dels dos bandolers més famosos del sis-cents, Rocaguinarda i Serrallonga, la toponímia menor en conservava records precisos amb un sobrepuig de vivesa. Per això Verdaguer, en iniciar-se a la literatura per la via popular i alhora per la via dels estudis, trobà en el tòpic del bandolerisme siscentista un ric filó de matèria literària. Mentre d'una banda posseïa ja d'infant un repertori variat de contalles, cançons i localitzacions pròximes que tenien els bandolers de protagonistes, li arribaven, de l'altra banda, obres famoses que se n'ocupaven. Del *Quixot*, de Cervantes, al drama i a la novel·la de Víctor Balaguer, *Don Juan de Serrallonga o Los bandoleros de las Guillerias*, passant per obres menors de la literatura popular i semiculta com auques, romanços i cançons. El seu interès, doncs, pel bandolerisme a les Guilleries procedeix no solament de la proximitat de l'escenari geogràfic sinó també del fet que una tradició literària, a la qual s'havien afegit els escriptors de la Renaixença, havia convertit els bandolers en un tema predilecte d'estudis històrics o de creació literària¹.

Savassona, que es troba al terme de Tavèrnoles, d'on eren originaris els Verdaguer, i que es considera una contrada divisòria entre la plana de Vic i les Guilleries, va igualment despertar l'interès del poeta. Un interès justificat per diversos elements: el caos d'on una pastora, segons la llegenda que recollí el poeta, havia extret els blocs de pedra del dolmen de Puigseslloses; la «roca del sacrifici», on els erudits fantasiosos imaginaven druides oficiants; les balmes de la font de la Baronessa, les sepultures en roca viva al cim de Sant Feliuet, les esglésioles romàniques, el castell medieval, els cingles sobre els meandres del Ter i, en fi, la frondositat del boscatge. Els biògrafs contenen que l'autor de *L'Atlàntida* hi anà a inspirar-se per a compondre *L'incendi dels Pirineus*, cant primer del poema. Savassona, pas obligat per als caminants que, procedents de la plana de Vic, travessaven cap al pla de Sau, al cor de les Guilleries, fou lloc de visites freqüents de Verdaguer, algunes de les quals estan documentades.

Més enllà de la terra natal estricta, polaritzada per la ciutat de Vic, el territori immediat que Verdaguer tenia a l'abast des de Folgueroles no es redueix a Savassona i les Guilleries, sinó que s'estén vers migdia fins al

Montseny i vers el nord-est fins a Collsacabra. De fet aquests dos indrets són els extrems que emmarquen les Guilleries, una comarca natural, que, si bé està fragmentada per la divisió administrativa, conforma una unitat geogràfica ben definida.

Els textos inèdits que publico tenen per objecte les Guilleries. L'un en descriu el paisatge i la terra; als altres s'hi contenen aventures de dos dels seus personatges famosos. Els publico en homenatge a l'amic Joan Torrent i Fàbregas i en record de l'ocasió en què va començar la nostra amistat: una excursió que a l'estiu de 1957, acompanyant Josep M. de Casacuberta, quan es documentava per a l'edició de les proses juvenils de Verdaguier, ens va portar justament pels itineraris verdaguierians de les Guilleries i de Savassona. Els publico, doncs, també, com a contribució al coneixement de la producció juvenil del poeta.

2. Primordialitat de la percepció del paisatge de les Guilleries

El paisatge de les Guilleries, contemplat des del *collet de roca de foc* de Collsameda, per on l'antic camí procedent de Foigueroles i Vic travessava cap a les fondalades de la Riera Major i del Ter, entre el salt o cingle de la Minyona i el puig del monestir-castell de Sant Llorenç, fou una de les impressions primeres i més fondes que degué rebre el poeta davant l'espectacle de la natura. No altra cosa indica l'entusiasme amb què el descrivia en una prosa de l'època de can Tona, quan, cap a 1868-69, estant ocupat en les visions grandioses de *L'Atlàntida enfonsada*, treballava alhora en un llibre de records d'infantesa on narrava el d'una anada al bosc amb llenyataires. Segons l'editor, formava part d'aquesta prosa la bellíssima descripció de les Guilleries, que constitueix, en l'ordre cronològic, una de les primeres proses verdaguierianes en què la percepció d'un paisatge es tradueix en efectes estilístics de gran eficàcia. Publicada en transcripció documental per Casacuberta, heus-la aquí traspassada, amb lleugers retocs, al català normalitzat:

«Sortirem de la muntanya, per un collet de roca de foc, a la Guille-
ria. ¿No sentíreu descriure mai aquella terra dels llops i bandolers?
Afigureu-vos que la veieu amb mi des de la pelada roca d'on la mireu,
gran i immensa, estendre's als vostres peus fins a les altes muntanyes
de Serrallonga, que lluny s'obiren a petits turonets coberts d'alzinars i
pinedes, en què blanqueja sols alguna caseta com una blanca vela en la
mar d'ones verdoses que brama a mos peus; turonets comparables per
la munió i rodonesa als que fan en temps de pluja les formigues pels
camins; tots amb la seva vermellor de foc que ofèn els ulls, sols amaga-
da per la gran espessor d'arboços i pins que s'encreuen i es fan ombra
d'un cap fins a l'altre.

Algun cabanyot o campanar, vermell com la terra i els seus habi-
tants mateixos, es veu de lluny en lluny apuntar entre la verdor. I sols

la veu respectuosa de les campanes podrà donar-vos entenent que no esteu en terra d'alarbs ni en cap desert de la isarda Líbia; sols el ter-rabastall de l'arbre que s'esqueixa, l'aüc inarticulat del cabrer vestit amb la samarra, i l'udol del llop que en les vesprades d'hivern, quan està afamat i la naturalesa està més adormida, fa de mal sentir, se senten sonar i trametre amb tremolor de serra en serra. La pastora que us hi veurà passar us aguaitarà de garbí, sense dir-vos paraula, com si us creguéu un llop que volta la ramada.

A mà dreta s'alça espadat i superb, com un gegant de tres caps, Montseny, de qui la negra ombrassa i l'alè gelat fan venir els dies d'hivern abans d'hora i glacen en sa florida els fajols i fenasses vermellones. Per l'altra banda, com un dret i seguit mur de roques tallat amb ferro, s'aixeca una continuació de les serres de Cabrera, que es veuen oscades més lluny, i s'allarga més, fins a on sóc, en arrocat i altíssim cingle, anomenat de la Minyona, per haver-hi saltat daltabaix, segons diuen, sense fer-se mal, amb tot i que té més de cent canes d'alçària, una donzella, sols per a ésser a temps de casar-se, puix l'hora anava a caure.

Fins els records d'aqueixa terra sembla que siguin de mala mena. A la dreta del qui, venint de Vic, mira a llevant, hi ha les muntanyes en què solia córrer Roc Guinard i la seva cova, que és a la baga del mas anomenat d'Espinzella. Davant, al cor de la Guilleria, hi ha la d'en Serrallonga i la seva casa pairal, que és tal com estava en el seu temps. Encara més enllanet, un xic a l'esquerra, la d'en Coma d'Osor, que va matar el rector; i entre uns pins altíssims que s'hi obiren, raja la font que se li eixugà, en ajupir-s'hi per a beure, tornant-se li carbó el pa que al sarró portava, i a on féu vot d'anar a Roma a buscar l'absolució.

Els ocells, que n'hi ha molts i de tota mena, sembla que hi canten tristament, de manera que, més que refilades, les seves cantúries semblen sospirs d'un desterrat. I, això que ho tinc ben reparat, ni per meravella no s'hi troba una cara bonica.

I ara que l'heu vista amb mi, tornem a la nostra tasca»².

Verdaguer, per a descriure la panoràmica del paisatge guiller, se situava al «collet de roca de foc» allà on la cornisa de cingles i espadats, que lliguen Montseny i Collsacabra, partint alhora la plana de Vic i les Guilleries, formen un espectacular mirador i on el vianant és sorprès pel viu contrast cromàtic del roig mineral i el verd de la vegetació exuberant, comparada amb una «mar d'ones verdoses». Els turonets de «vermellor de foc», comparats amb els terrers de les formigues, són els terrers anomenats «terressos roigs» per la gent de la contrada, que es troben pel camí que davalla vers la Riera Major. També els guillers són anomenats «cama-roigs» peis veïns. Pel que fa als llops, Verdaguer havia sentit contar d'infant com baixaven arramadats fins a Folgueroles, en nits d'hivern, en cerca d'aliments. Dos cops hi esmenta Serrallonga; l'un com a punt de referència a l'horitzó de llevant, estès efecti-

vament fins a les serres de Vallclara i el Coll, damunt Osor, allà on les Guillerries donen pas a les planes d'Anglès i de Girona. L'altre cop que esmenta Serrallonga és per a formar la parella de bandoiers més famosos de les Guillerries, Joan Sala, àlias Serrallonga, i Perot Rocaguinarda, amb els quals assimila l'assassi i bruixot Coma d'Osor. Així, la descripció del paisatge s'integra amb l'evocació dels «records», és a dir de la història. I l'aspresa, característica d'«aquella terra de llops i bandolers», esdevé una qualitat que el medi natural i el medi humà es comuniquen recíprocament, fins al punt que les refilades dels ocells són «sospirs d'un desterrat».

3. Les Guillerries, territori del primer excursionisme literari de Verdaguer

L'atracció de les Guillerries en Verdaguer fou tal que, sense comptar les anades que d'infant i d'adolescent degué fer als seus indrets més pròxims de Folgueroles, com ara Savassona o Puig-l'Agulla, o als més llunyans, com els que enumera a la prosa anterior, les va recórrer més d'una vegada, durant l'època de can Tona, a la recerca de llegendes i cançons populars. Una d'aquestes visites, que està documentada en carta a Marià Aguiló de maig de 1865³, el portà en una jornada d'unes deu hores de camí fins a l'encimbellada casa d'En Joan de Serrallonga, al terme de Querós, a la riba dreta del Ter, avui embassat per la presa de Susqueda.

L'itinerari probable del jove recollector de folklore és el que, com veurem *infra*, li recordava un amic gairebé quaranta anys més tard: sortint de can Tona, travessà els termes de Tavèrnoles i Savassona, arribà al coll de Terades, al Bac de Sau, on hi ha l'actual Parador de Turisme, i davallà fins al Ter, flanquejat aleshores pel fèrtil pla de Sau, avui tot embassat. Allà hi trobava la gran masia de la Rovira, el propietari de la qual és protagonista d'una de les seves bellíssimes rondalles de vellesa. Hi trobava el poble de Sau i la casa de Jaume Melianta, conegut com el Fadrí de Sau, bandoier de la quadrilla d'en Serrallonga. Després de passar el pont de Sau, es degué enfilear a Montdois, baixar altre cop al Ter, que travessà de nou pel magnífic pont de Querós, i pujar fins a la remota casa de Serrallonga on Joan Sala, de Viladrau, es casà amb Margarida Tallades, la pubilla del mas, d'on prengué el nom de bandoler. La tornada degué fer-la remuntant el Ter fins a Sau. Allà seguí l'altre camí que comunicava Sau amb la plana de Vic travessant el terme de Vilanova, on trobava la casa fortificada de Morgadès, d'igual nissaga que la de la Torre de Morgadès, a la font del Desmai. Degué enfilear-se al «collet de roca de foc» de Collsameda i, després de travessar el seu poble de Folgueroles, retornar a la masia de can Tona.

La carta a Aguiló conté una breu descripció del paratge de Serrallonga, que en síntesi reproduïx la prosa sobre les Guillerries. La de la carta, però, és la primera que va escriure el poeta, a partir dels mateixos elements que anà repetint en les descripcions ulteriors: «... Vaig anar a Serrallonga pel romanç de què li parlí. No cal dir-li sinó que és un casinyot dels més ròncecs de la

Guilleries, una hora poc més o menys lluny del poble de Querós, que és a la vora del Ter. Tot ho trobí aspre en aquell desert; lo caràcter de la gent, los camins on un no pot casi bé posar lo peu pla, les muntanyes que amaguen sos pelats caps entre les bromes i sos peus en abismoses sotalades, lo murmuri dels rierals; i fins en los refilets dels pocs aucells que hi ha observí l'aspresa i melancolia d'aquelles afraus i pinedes...».

El seu propòsit era recollir la cançó popular sobre el bandoler, però no hi trobà cap informant que la hi pogués transmetre. Hi tornà al cap de poc, recollí la cançó i l'envià no sols a Aguiló sinó també a Milà i Fontanals⁴, els quals la varen incloure en els seus reculls.

Consta que el mateix any, el 1865, pujà a Cabrera, al cim del Collsacabra, i a Sant Segimon, al Montseny. Una incursió posterior per les Guilleries es troba també documentada. L'estiu de 1878 Verdaguer passava uns dies a Torrents, de Tavèrnoles, la residència d'estiu del seu primer protector, Marià de Picó. Des d'allà va fer una breu campanya de visites als engorjats del Ter, a Savassona i a Casserres⁵.

En conclusió, l'excursionisme de Verdaguer durant l'etapa vigatana, que tingué un radi predominant vers les Guilleries-Savassona i que s'estengué vers el Montseny i Collsacabra, està prou documentat, en especial pel que fa a l'anada a Querós de 1865 en cerca de la cançó del bandoler Serrallonga, la qual cosa fa que les Guilleries s'hagin de considerar el territori d'una de les primeres excursions d'interès literari, si no la primera, en la cronologia excursionística de Verdaguer⁶.

4. L'excursió de 1899 a Matagalls, a l'origen d'«Aires del Montseny»

A l'altre extrem de la seva carrera d'escriptor, Verdaguer, mentre es normalitzava progressivament la seva situació, després de l'etapa conflictiva de 1893-97, va tornar a interessar-se per les Guilleries. Ho documenta la coneguda ascensió a Matagalls, el 3 de setembre de 1899, organitzada per la redacció de «La Creu del Montseny»⁷, el setmanari que havia cofundat aquell mateix any i que dirigia. Verdaguer es trobà a Viladrau amb els companys d'excursió, després de passar una jornada a Sant Hilari Sacalm, on tingué una entrevista reconciliatòria, convinguda en secret, amb el bisbe Morgades⁸. A la vila de Sant Hilari, al límit de les Guilleries amb la Selva, visità les reputades fonts del terme, la font Picant i la font Vella. A Viladrau es trobà amb els altres expedicionaris. Després de passar la nit a Sant Segimon, varen pujar a Matagalls. De retorn a Viladrau, es varen traslladar a Vic, on varen tancar l'excursió.

Fruit d'aquella excursió i dels interessos renovats de Verdaguer pel seu país natal, fou el llibre *Aires del Montseny*, que el poeta definia com un «pobre cistell de fruita poètica...; hi ha fruita antiga i n'hi ha també de novella; hi ha quelcom de mos començaments i també quelcom de mes darrereries». El setmanari «Joventut» el va publicar en fullotó a partir del 10 de gener fins a l'1 d'agost de 1901. Els darrers fulletons contenien, ultra les «làmines» o

il·lustracions de diversos artistes, el pròleg que els redactors li havien reclamat⁹, on, a més a més de contar l'ascensió a Matagalls, reprenia els temes guilleriencs:

«... recolzats a la soca de la Creu, contemplàrem l'espatlluda i immensa muntanya que li serveix de sòcol grandios. En son repeu cercàrem amb los ulls la бага d'Espinzella, a on hi ha la Cova de Roca Guinarda, immortalitzat per Cervantes en son *Quixot*; més enllà, a les vores del Ter, cercàrem lo poble d'en Serrallonga i l'ermita de la Verge del Coll...

«Allí, a la vista de tota la terra catalana que, mal ajaguda a les plantes del Montseny, s'estén des dels Pirineus fins a la mar, me vingué la idea de fer aquest humil llibre»¹⁰.

5. Una excursió a Collsacabra de cap a 1900

Entre els joves redactors de «La Creu del Montseny» que varen animar Verdaguer a emprendre l'operació literària i excursionística del Montseny, destaca Antoni Busquets i Punset, guiller nascut a Sant Hilari Sacalm, format al Seminari de Vic en el temps que Verdaguer vivia reclòs a la Gleva i poeta florallesc que s'autodenominava «rossinyol de la Guilleria»¹¹. De Busquets, en qui Verdaguer havia posat confiança, varen procedir els estímuls perquè el poeta emprengué dues expedicions literàries més, les darreres, per les contrades veïnes de la plana de Vic. La primera, poc coneguda dels verdagueristes, al Collsacabra; la segona, al Montseny i a les Guilleries, mal coneguda a causa de confusions amb l'ascensió anterior a Matagalls de 1899.

En efecte, un mes de maig d'un dels darrers anys de la seva vida, Verdaguer va sortir de Folgueroles i, passant per Tavèrnoles, Roda de Ter, la Rotllada i el Bac de Pruit, es trobà a l'hostal de Bellonc amb Busquets i Punset, des d'on s'arribaren al Santuari de la Salut que era el punt de trobada, i hi varen fer nit. L'excursió havia de continuar per la contrada, però Verdaguer la va interrompre allà mateix i retornà a Barcelona. Aquesta excursió a Collsacabra està documentada en un text imprès de cinc fulls numerats a mà per Verdaguer, que porta el títol *Clau d'aquest llibre*. És, en efecte, un pròleg a un llibre. Millor dit, un esborrany de pròleg, per tal com el text presenta incorreccions i algunes llacunes. D'altra banda no esmenta ni el títol del llibre ni en concreta el contingut. Indica, això sí, que és de tema marí i dona notícies sobre la seva llarga gestació, iniciada al Collsacabra, durant les estades estiuenques al Bac dels anys 1886 i següents.

Clau d'aquest llibre gira a l'entorn d'aquella contrada. «Feya temps que no l'havia pujat lo Collsacabra», diu a l'exordi. Més endavant es detura a narrar el retorn que hi ha fet «un dia de maig passat... sortint de mon poblet [Folgueroles] á punta d'alba». A continuació descriu l'itinerari, que degué recórrer tot sol i que no és sinó l'habitual dels caminants que, procedents del sector de Folgueroles, es dirigien al Collsacabra: «A toch d'oració freçava'ls murs de la vella esglesia de Tavernolas, de pas cap á Roda y la Rotllada... Tot, tot era igual de suau... Volguí visitar la Verge del Roure... Cuants de

recorts m'evocà tota aquella enlanyada comarca! La cinglera del Far me cridava, lo mateix que'l masús [massís] de Tavertet... la grandiosa masia del Bach, l'únich que no troví igual. Aquell lloch que un amich d'altre temps, ne deya, tal volta per afalagar ma vanitat, *lo reposador de l'àliga*, me feu venir les llàgrimes als ulls que aixuguí tot seguit al sentir á l'entrada del Hostal de Bellonch las francas rialladas d'en Busquets ab qui devia trovarme aquella nit al Santuari de la Salut. Ab un estol de bosquerols escatia no sé què ...» Allà els dos amics varen «vuydar lo sarró d'aquells rupitenchs, soptant-los ditas y pidolantlos rondallas, que apuntarem al arrivar al Santuari...» L'excursió havia de continuar, però «imprescindibles obligacions me cridavan á la petita Babilònia, ahont pera assolir el pa del cos, tinch de deixar mes de les vegades el pa de l'ànima».

La documentació disponible no permet datar amb exactitud l'any d'aquesta visita nostàlgica a Collsacabra. Les referències del poeta al seu estat de pobresa i la calligrafia de la nota autògrafa adreçada a Busquets inclinen a conjeturar que tingué lloc «un dia de maig» de 1900 o potser de 1901. Del que no hi ha dubte és que es tracta d'una visita d'interès literari que està vinculada amb un llibre de poesies i que cal incloure en el conjunt d'excursions que el poeta emprengué a l'etapa final de la seva carrera en cerca del retrobament amb la terra natal¹².

6. L'excursió de 1901 a les Guilleries

Una altra excursió, que seria l'última del poeta, tingué lloc l'agost de 1901, pocs mesos abans que el poeta s'enllités. Pel febrer d'aquell any Busquets l'havia anunciada a la revista «Joventut» en aquests termes adreçats al poeta: «Ajudant Déu, la vinenta estiuada us portarem altra volta per les regions de la muntanya que ara canteu...»¹³. La muntanya a què es referia Busquets no era altra que el Montseny, visitat per Verdaguer el 1899 i cantat al volum de poesies *Aires del Montseny*, que anaven apareixent al fulletó de «Joventut», a partir de gener de 1901. En el mateix paràgraf, però, Busquets estenia l'escenari de l'expedició projectada per a l'estiu següent: «Recordeu-vos que als divuit anys canàreu la pujada de Savassona i atravessàreu lo poblet de Sau i els cingles de Montdois i, baixant cap a Susqueda i Querós, visitàreu la casa d'aquell hèroe llegendari ... i... no hi heu estat més: doncs, aquesta vinenta estiuada hi tornarem i, voltat de tanta jovenalla, us suggerirà, potentia, la visió d'en Serrallonga, i el cantareu amb estrofes dignes germanes de les de *Canigó* i *L'Atlàntida*»¹⁴.

L'expedició, organitzada per Busquets, no va seguir exactament aquell itinerari, ja que un dels seus objectius era pujar altre cop a Matagalls. Va començar a Sant Celoni, on Verdaguer, que venia de presidir els Jocs Florals de la Bisbal, es va trobar amb els redactors de «Joventut». Era el 17 d'agost i aquell mateix dia arribaren a Santa Fe, on varen pernoctar. El segon dia pujaren a Matagalls per Sant Marçal i Coll Pregon i en baixaren per Sant Miquel dels Barretons, Sant Segimon, l'Erola i Viladrau. La tercera jornada

els portà de Viladrau a Espinelves, el pla de la Creu, Sant Andreu de Bancells, el pont de Malafogassa i Vilanova de Sau, on varen dormir. La quarta i última jornada varen visitar Sau (la casa del Fadri de Sau, lloctinent d'en Serrallonga, i el Molí) i, passant pel Coll de Terrades, Savassona, Tavèrnoles i Folgueroles, varen arribar a Vic on l'expedició conclogué. Per bé, doncs, que l'itinerari no va incloure Serrallonga, el poeta va travessar les Guilleries de sud a nord, des de Sant Celoni, al peu del Montseny, fins a Sau, al peu dels cingles de Tavertet¹⁵.

Portada a cap del 17 al 20 d'agost de 1901 amb els redactors de «Joven-tut», cal distingir netament aquesta excursió de la de setembre de 1899 amb redactors de «La Creu del Montseny». Si aquesta, cronològicament la primera, tenia per objectiu pujar a Matagalls i incitar Verdagner a escriure *Aires del Montseny*, la segona tingué per escenari les Guilleries de punta a punta¹⁶, però el seu objectiu era, d'una banda, celebrar la publicació d'*Aires del Montseny* al fullletó de «Joven-tut» (l'últim es lliurà amb el número corresponent a l'1 d'agost) i, de l'altra, incitar Verdagner a escriure sobre temes de les Guilleries. La relació que en fan dos dels excursionistes, Busquets i Via, concorden en tot. De fet el segon escriví la seva —diu— «tenint a la vista una relació que va escriure en Busquets; sense ella, després de tants anys, no podria pas precisar tots els llocs del nostre itinerari». L'única diferència està en el fet que Via no gosà esmentar el poble de Vilanova de Sau a causa de l'anècdota que Busquets calla, referida a la misèria de la rectoria¹⁷.

L'expedició no va passar per Serrallonga. Podien haver visitat l'indret si, en lloc de fer l'itinerari de Sant Andreu de Bancells a Sau per Malafogassa i Vilanova, l'haguessin fet per Serrallonga i Querós. Cal no oblidar, però, que aquells excursionistes, que anaven amb muls i portaven una impedimenta considerable, havien de tenir prèviament convingudes les visites i les estades a hostals i rectories¹⁸. Verdagner, a més a més, tenia cinquanta-sis anys, havia envellit prematurament i no trigaria a contreure l'última malaltia. Si, doncs, potser per dificultats logístiques, no pogué visitar aquell «casinyot» de Serrallonga que li havia causat tan forta impressió trenta-sis anys enrera, pogué reveure tanmateix l'escenari principal de les seves gestes¹⁹.

Així, les Guilleries ostenten l'honor d'haver obert i tancat l'excursionisme literari de Verdagner; i el bandoler nyerro Joan de Serrallonga ostenta el d'haver-hi ocupat un lloc central, tant a la inauguració l'any 1865 com a la cloenda el 1901.

7. Producció literària de Verdagner sobre les Guilleries

L'interès de Verdagner per les Guilleries, manifestat amb tanta amplitud, no quedà reflectit de manera congruent a la seva obra. Començà, esborranyà i projectà diversos escrits en prosa i en vers sobre temes guilleriencs, però cap ni un no va cristallitzar. O els abandonà en esborrany o, si els acabà, no els va fer públics. Com si el poc èxit de la primera visita del 1865 a Querós, on no va trobar cap informant que li procurés el romanç d'en Serrallonga, hagués

presidit fins a la fi la seva relació literària amb les Guilleries. Entre els escrits verdaguerians que varen córrer aquesta sort es troben:

Les Guilleries: narració autobiogràfica parcialment reproduïda *supra*, que, formant part del conjunt de proses juvenils al qual escauria un títol com *Records de minyonia*, Verdaguer va escriure a can Tona. La narració, que hauria estat un capítol de l'eventual llibre, recorda l'aventura infantil ocorreguda durant una anada al bosc amb llenyataires pel camí antic de Folgueroles a Sau, passant pel Gorg de Llitons, o dels Nitons, i Collsameda, des d'on el narrador-caminant descriu la panoràmica de les Guilleries com la «terra dels llops i bandolers»²⁰.

Roc Guinard: romanç sobre el bandoler Perot Rocaguinarda o Roc Guinard, que Verdaguer va compondre cap a 1864-65 però va abandonar, tot i tenir-ne una versió gairebé acabada. S'interessà especialment per la localització de la cova del bandoler, situada prop d'Espinzellà, una casa del camí vell de Vic a Viladrau, a l'entrada de les Guilleries, tal com es demostra a les proses publicades *infra*²¹.

En Rovira de Sau: rondalla escrita per a acompanyar un article en homenatge a Marià Aguiló, mort el 1897. En Rovira era l'amo de la gran masia del mateix nom, al pla de Sau, a la riba dreta del Ter, que avui cobreixen les aigües de l'embassament. La rondalla conta com en Rovira estimava tant els arbres del seu bosc, que no era capaç de tallar-ne cap. En una segona part de l'escrit, Verdaguer va aplicar el cas a Marià Aguiló, el qual, havent dut a terme una admirable tasca de recollecció d'obres literàries antigues, no reeixia a publicar-ne cap, de tant que se les estimava. El poeta, però, devia considerar aquella comparació amb en Rovira de Sau poc digna d'Aguiló. Era el mestre i l'amic que justament l'havia estimulat, en els temps de joventut, a la recollecció de cançons i de rondalles com la d'en Rovira, sentida contar, deia Verdaguer, quaranta anys enrera. És molt probable que, quan l'escriví en homenatge a Aguiló, mort el juny de 1897, se servís de les anotacions preses durant les expedicions a la Guilleria el 1865. El fet és, però, que restà inèdita²².

Llibre de poesies sobre santuaris marians del Collsacabra i de les Guilleries: El coneixement d'aquest projecte de llibre el dona l'esborrany de pròleg descrit *supra*, que porta el títol *Clau d'aquest llibre*. Verdaguer hi consigna que durant les estades al Bac de Pruit, en els anys posteriors a *Canigó*, «me vinguí [vingué] la pensada de fer com un enfilall de cants endreçats a la Regina dels solius hermitatges de la nostra terra, bo y començant pels de Collsacabra...». Impedit de dur a terme el projecte a les darreries de la dècada de 1880 i a la següent, quan era a la Gleva, el poeta tornà al Collsacabra a l'entorn de 1900 amb el mateix projecte, però modificat. Havia rebut noves propostes, entre les quals la de fer un llibre de poesies de tema marià per a ús de les escoles, que procedia de l'escriptor i mestre Antoni Bori i Fontestà (Badalona 1862-Barcelona 1912), i la d'ocupar-se de les Guilleries, provinent

de Busquets i Punset. El llibre, pel que s'infereix del seu pròleg, hauria conjuminat totes aquestes incitacions. El fet és que no arribà a port en cap de les temptatives. Potser l'estudi de la gènesi dels reculls *Aires del Montseny*, de 1901, i de *Flors de Maria*, de 1902, contribuirà a esclarir el contingut d'aquest llibre, que la seva *clau* deixa en l'obscuritat.

En Joan de Serrallonga: poema sobre el bandoler més famós de la Guilleria, que presumptament Verdagner va projectar d'escriure cap a 1901. La font principal d'aquesta informació procedeix de l'article esmentat de Busquets i Punset on es llegeix: «... us suggerirà, potenta, la visió d'en Serrallonga, i el cantareu amb estrofes dignes germanes de les de *Canigó* i *L'Atlàntida*»²³. Començà Verdagner a treballar en aquella composició? Era només un desig del seu amic guiller? Fins avui cap coneixedor dels papers verdagnerians no ha donat notícia d'haver-ne vist esborranys. Ara bé, entre els seus apunts de joventut, hi ha llacunes significatives sobre temes que consta que va reprendre en la vellesa servint-se d'aquells apunts. Això n'hauria comportat el desplaçament dintre el seu llegat pòstum i potser la desaparició. És el cas de la rondalla *En Rovira de Sau*, sentida a contar —deia Verdagner— en l'època juvenil i molt probablement anotada en aquella època. Aquestes anotacions, tanmateix, no són conegudes i potser no existeixen²⁴. Sigui com sigui, en el futur poden aparèixer esborranys relatius al poema sobre el bandoler guillerienc. Si no, la incitació de Busquets mereix prou credibilitat per a pensar que efectivament Verdagner a la darrerria s'interessà altre cop per un personatge admirat en la joventut. D'altra banda sí que existeix una imprecisa referència del mateix Verdagner a Serrallonga. Es troba a *Clau d'aquest llibre*. Entre les incitacions a escriure aquell volum esmenta la de «mon bon amich Busquets y Punset, que s'és posat ben d'hora a teixir somnis, ab el plant d'una vindicació del hèroe de les Guilleries, el popular Serrallonga». Si el mot «plant» fos una inadvertència per «plan», és a dir «pla» o «projecte», tindriem que, en efecte, Verdagner reconeixia l'existència del propòsit d'escriure sobre el bandoler.

El Bosc d'Osor, el Sobirà de Santa Creu d'Horta, el Campàs i les Ententes de l'Esquirol: Sobre aquestes masies, de les Guilleries les dues primeres, i del Cabrerès les segones, millor dit, sobre els amos d'aquestes masies, són conegudes les proses que Verdagner va escriure i que es troben inserides al volum *Rondalles*. L'amo del Bosc d'Osor és el protagonista de *Lo renoc*, rondalla que conta com en Bosc, que desitjava «tenir un hereu baldament fos lo mateix dimoni», el tingué en efecte, en forma d'un «moi petit i renocat» que trobaren els pastors al bosc. L'amo del Sobirà, igualment del terme d'Osor, apareix a la llegenda *Consell mal aprofitat*. Tot i que Verdagner parla del «Sobirà de Santes Creus», es deu tractar del sobirà de Santa Creu d'Horta, gran masia i hostal d'aquesta vall, pertanyent a Osor. Verdagner, en efecte, hi parla d'un «trabucaire» contemporani seu, «el Bou, que fou afusellat a Vic quan jo era estudiant» i d'«en Cellabona, qui era el seu segon». Ara bé, Josep

Bou, àlies Malhivern, que era natural de Sant Julià de Vilatorrada i que actuà a les Guillerries fins que el 1852 fou pres a Gurb de la Plana i executat a Vic, assaltà l'any 1845 el Sobirà de Santa Creu. Per últim els amos del Campàs i de l'Intentas protagonitzen la llegenda *Les Gorgues*, la fondària de les quals volgueren escandallar debades. Cal observar, però, que aquests tres escrits sobre personatges de les Guillerries i el Collsacabra, Verdaguer no els publicà, sinó que aparegueren per primer cop al volum pòstum *Rondalles*, en edició de Jaume Massó i Torrents, de 1905.

8. Tres proses inèdites sobre les Guillerries

A la sèrie anterior de textos fallits o no publicats sobre les Guillerries, cal afegir-hi els següents: dues proses narratives sobre dos personatges màximament representatius de la contrada, el bandoler Perot Rocaguinarda i l'assassí i bruixot en Coma d'Osor, escrites a l'època de can Tona, a l'entorn de 1865, i el començament d'un pròleg a la novel·la de Joaquim Salarich, *Lo Castell de Savassona*, de 1879, que Verdaguer va escriure aquell mateix any o l'anterior. Les dues proses narratives, que es troben al manuscrit 381 de la Biblioteca de Catalunya, formen part d'un plec numerat que conté, a més a més, apunts sobre Foigueroles i els entorns de can Tona, sobre llocs de la llegenda dels Màrtirs de Vic, Llucià i Marcià, i altres anotacions i esborranys. Tant la calligrafia com el contingut porten a concloure que és un «quadern de camp» dels primers anys de can Tona, on Verdaguer anotava els resultats de les seves expedicions de recollecció de materials que li servien per a treballs literaris de creació o d'arreglada de folklore, legendari, història, toponímia, lèxic. Cal recordar, en aquest context, que Verdaguer a l'època de can Tona havia provat d'escriure rondalles, segons que consignava en carta de maig de 1866 a Terenci Thos, autor del recull de rondalles originals, *Lo llibre de la infantesa*, publicat aquell any²⁵. Expressions com ara «i els pagesos diuen» o bé «creu un fill de la mateixa casa», que es llegeixen a les anotacions, posen de manifest el caràcter oral de moltes de les informacions. En la majoria dels casos Verdaguer mateix devia recollir-les *in situ*. En d'altres l'informant podia ésser un condeixeble del Seminari, resident al lloc alludit.

Les proses sobre en Rocaguinarda i en Coma d'Osor són les més extenses del quadern. Aquests dos personatges, juntament amb en Serrallonga, formen la galeria de figures de les Guillerries que Verdaguer veia representatives d'aquella «terra dels llops i bandolers». Els esmentava a la prosa reproduïda *supra* i els alludia al pròleg, reproduït *infra*, en contraposar la plana de Vic, «on nasqueren tants homes eminents en ciència o santedat», amb les Guillerries, «on feren niu multitud de bandolers que es feren tristament cèlebres en la història». A aquests tres personatges cal afegir-hi encara Tocassons, explícitament esmentat en el Pròleg a «*Lo Castell de Savassona*» i sobre el qual el quadern de camp de can Tona conté unes breus notes que reporten la seva mort a prop de Taradell.

Publico a continuació aquestes tres proses inèdites.

9. Rocaguinarda, la senyora del Virrei i l'amnistia del bandoler

La narració, sense títol, encapçala el quadern de camp de can Tona, que Verdaguer començà a l'entorn de 1865. El contingut narratiu és unitari, a desgrat que s'hi presenti en dos episodis: l'encontre del bandoler amb la senyora del virrei, al primer, i l'obtenció de l'amnistia de Rocaguinarda, al segon. De fet aquest és conseqüència d'aquell. Per això el títol que li escau és *Rocaguinarda, la senyora del Virrei i l'amnistia del bandoler*. No s'hi narra, doncs, l'activitat criminal del bandoler-bandit, sinó l'altra cara del bandolerisme, la del bandoler-cavaller, base de l'admiració popular i de la tipificació culta a la literatura del Barroc i del Romanticisme. Observi's, a més a més, que tots dos episodis són situats al mateix indret de Puig-l'Agulla o al temps en què el bandoler hi tenia el centre d'operacions.

A diferència de la prosa sobre en Coma d'Osor, aquesta sobre en Rocaguinarda no sembla escrita a partir d'una transmissió oral directa. A desgrat de les correccions i les vacil·lacions, presenta un estil més elaborat. Verdaguer potser partia de notes prèvies o potser coneixia prou bé la contalla per a fer-ne directament un text literari. En el gest de Rocaguinarda, que trenca el vas on ha begut la dama, el lector hi veurà un motiu present a la tradició literària universal.

[f. 10 r.] Rodant en Roca Guinard¹ per las serras de Puiglagulla² aprop de las quals en la baga de la masia d Olzinellas³ tenia la cova anomenada encara avuy la balma d en R. Gui.⁴ tingue novas

1. La transcripció reproduïx el manuscrit 381/XXVIII de la Biblioteca de Catalunya. Observi's les variacions en la grafia del nom del bandoler. Tot i que aquí és «Roca Guinart», Verdaguer sembla preferir «Roch Guinart» en aquest i en els altres textos, quan no l'abreuja. La historiografia moderna ha establert «Rocaguinarda». Perot Rocaguinarda, nascut el 1582 a Rocaguinarda, masia del poble d'Oristà, al Lluçanès (Osona), actuà com a bandoler nyerro principalment a la comarca vigatana i esdevingué el bandoler més poderós del seu temps fins que el 1611 fou amnistià i enrolat com a capità dels terços castellans. Probablement morí a Nàpols més tard del 1635. Cfr. Lluís SOLER Y TEROL, *Perot Roca Guinarda. Història d'aquest bandoler. Il·lustració als capítols LX i LXI, segona part, del «Quixot»*. Manresa, Impremta Sant Josep, 1909.

2. El puig l'Agulla o de Montagut, a 810 m. d'altitud, es troba a l'antic terme de Vilalleons, avui de Sant Julià de Vilatorrada, a l'entrada de les Guilleries meridionals des de la plana de Vic vers Viladrau i el Montseny. De Vilalleons era Joanot Gili, component de la quadrilla de Rocaguinarda, i de la Sala de Viladrau era Serrallonga. Sobre el bandolerisme en aquests indrets de Puig-l'Agulla cfr. Antoni PLADEVALL, *El bandolerisme del segle XVII a Taradell*, núms. 167-194 del periòdic «Taradell» 1962-64.

3. «Olzinelles», confusió de Verdaguer per «Espinzell». En efecte, la cova del bandoler és pròxima a la masia d'Espinzell, tal com Verdaguer mateix consigna a la prosa sobre les Guilleries (*supra*) i al Pròleg a «Lo castell de Savassona» (*infra*). Sobre Espinzell vegeu la nota 24 a aquest Pròleg.

4. «La balma d'en Roc Guinard». Aquí, com en altres llocs, Verdaguer mostra un marcat interès per les localitzacions de les activitats dels bandolers.

de q. la senyora del virrey de Barcelona anava a Monserrat ab altrás senyoras y amichs seus en romiatge. Ell q. atravesant sens deixarse 5
 veure los boscos y montanyas q. de Monserrat lo separavan se deixa caure a vora del camí per ahont ella havia de passar⁵ que era molt aspre y solitari⁶. Al veure s en un lloch tan isart s esclamá la senyora y digué⁷ Deu nos guart de que sortis ara en Roch Guinart =Aqueix que de tras d una mata la escoltava= Aquí está l que anomenau⁸ digue 10
 saltant al camí y escometentla, y al mateix temps pera aturar son esglay y por fora de mida li allarga una carbassa de vi blanch del millor [que prengue ella atmirada y tremolosa mes de por q. no pas de goig ab un galet de plata pera beure] y ab bons modos la convida de beure⁹. Ho feu ella y en tornali pendrer lo bandoler posala¹⁰ a terra y d 15
 un cop de peu ne feu micás y bocins xafant afíns un galet de plata q. hi havia y vessant lo vi malaguanyat per alla a terra lo q. al veure la senyora mes admirada que may li pregunta Perque feya aixó = Ho faig li respongue perque en un vas de beure¹¹ en q. begue [f. 10v.] una persona noble com vos no es digne de beurhi qui te com qui ¹² us esta 20
 davant pena de la vida. Al veure tanta noblesa en un bandoler montanyes que s havia afigurat d aspre caracter y de cor dolent de fera prometeli ella alsarli¹³ la pena q. tenia ab tal que fes algun acte publich en q. motivas lo Virey governador de Catalunya son perdo.

En aquells mateixos días estava dotat tambe pel govern lo cap d un 25
 lliadre de las encontradas de Segarra no tan famos com en R. Guinart y anomenat sois per sos robos y malifetas que tenian atemorisats los pobles del entorn; anassenhi eil vestit de frare cap ahont solia rodar y fentseli encontradis li demaná almoyna, bensegur pera saber ab qui se les havia d haver y aguaytant en quina casa anava a posar s hi deixa 30
 caure com per¹⁴ entrada de fosc. Quant eil lo vegé a la porta digue ja

5. «passar», var. post. «fer».

6. La narració suposa la mobilitat de les actuacions del bandoler, que partia del seu refugi de les Guillerries.

7. Espai en blanc per a un mot després d'unes lletres «esp».

8. «l que anomenau» afegit posteriorment a l'espai interlineal.

9. Les frases tancades en claudàtors, afegides en els espais interlineals, presenten dificultats en l'ordenació, ja que cap element anterior no hi és ratllat.

10. «posalta» al ms.

11. En cal·ligrafia reduïda «vas de beure» i a sota «carbassa», com si fossin variants simultànies, per tal de triar-ne una posteriorment.

12. «beurhi» és a dir «beure-hi». «qui» afegit a l'espai interlineal.

13. Abans del mot «alsarli», var. ant. entre parèntesi «(deslliurarlo)» i var. post. a l'espai interlineal «que ls trauria de mals». Sobre fets històrics que són a la base de l'amnistia de Rocaguinarda i d'altres bandolers a l'entorn de 1610-1611 vegeu SOLER i TEROL, *op. cit.*, p. 354 i s. Vegeu també Joan REGLÀ, *El bandolerisme català del Barroc*. Barcelona, Edicions 62, 1966.

14. Després de «per» un espai en blanc per a un mot, iniciat per una lletra i un punt.

tornem tenir aquí al¹⁵ frare?— Escoltant y callant entra aqueix y ana a asseures ab ayre humil davant¹⁶ per davant de l'altre en la mateixa taula ahont sopava.

La mestressa l en convidá¹⁷ y ell fent lo desmenjat digue q. sols 35
pendria tres unsas d'aygua ardent [f. 11 r.] si las tenia. Donálahi ella y
al tenirlas als dits comensá d'aguaytar ell al fons del vas y esclamantse
de que li apareixia¹⁸ veurhi¹⁹ una cuca. S hi abocá lo lladre pera aguay-
tarla pero l altre apres de tirarli l ayguardent als ulls l agafá pel coll
fortament y cridant²⁰ demanant assistencia al rey lo lliga de peus y 40
brassos y apres de fermarlo²¹ prengue algun aliment del que restava
pera menarlo pres al virrey²² de Barcelona.

Lo rebe aqueix en son palau molt amistosament y recordantse de
q. hi havia en l illa de Mallorca una ciutat que²³ ningu havia pogut
doblegar fins a aquell dia nombrá l en governador. Com tingues 45
aqueix noticia de la rebeldia dels mahonesos sos subdits al dia mateix
de pendrer lo feixuch²⁴ encarrech feu fer unas cridas de que tots los
que de nou horas de la nit en enlla foran atrapats pels carrers tenian
pena [f. 11 v.] de la vida²⁵ y al ters dia, la ciutat²⁶ de Maho avans tan
revoltosa era com una bassa d oli.²⁷ 50

15. Entre «al» i «frare?» al ms. hi ha un espai en blanc per a un mot i «del».

16. Abans de «davant» var. ant. ratllada «a la taula ahont».

17. «covidá» al ms. Cal veure-hi una inadvertència més que no una forma antiga o dialectal. Vegeu *supra*, la forma «convida».

18. Var. ant. ratllada «semblava».

19. «veurhi» al ms., per «veure-hi».

20. Després de «cridant» començament d'un mot il·legible ratllat.

21. Entre «fermarlo» i «prengué» al ms. hi ha una «a».

22. Var. ant. ratllada «governador». La identificació d'aquest lladre de la Segarra és aleatòria. Vegeu les nòmimes de les diverses quadrilles territorials que esmenta X. TORRES I SANS a *Bandolers* (s. VXVI-XVII), *op. cit.*, p. 119 i ss. Més important que la identificació és la caracterització. En contraposició a Rocaguinarda, aquí se subratlla que el lladre era «anomenat sols per sos robos».

23. Entre «ciutat» i «que» hi ha «de» al ms.

24. Var. ant. ratllada «nou».

25. Després de «vida» espai per a unes cinc línies. Amb llapis i calligrafia grossera «la reyna li digue quels trauria de mal».

26. «Ciuta» al rus.

27. Després d'un espai en blanc per a tres línies, s'hi lleigeixen aquests dos apunts: «si q. es estrany q. un home de tan noble cor com vos volgueu fer aqueix ofici». «si de perdo jo fos digne temps ha auria pres».

10. Altres fragments

Els fulls del manuscrit verdaguerià presenten tres textos més sobre Rocaguinarda que publico com a complement de l'anterior. L'interès del primer és notable, ja que es tracta d'una incipient versió mètrica de l'encontre del bandoler i la dama a la contrada de Puig-l'Agulla. Els altres dos contenen anècdotes sobre Rocaguinarda; l'una posa en relleu la seva crueltat i l'altra, la seva astúcia.

[f. 12. r.]

molt en parlan¹
y no gayres saben qui es

d un trentí d'or² fa l galet
també hi va
la seny. 5

q. venia a Puig lagulla
la senyora del virrey

beu la dama rebinguda
la dama y sos meynaders³
quant li tornan la c. 10
posa la carbassa a terra
la xafa d un cop de peu
Perque ho feu axis en Ro.⁴
malaguanyat moscatell
la carbassa hont bos bebereu 15
no n son dignes bandolers
del vi q. tocan⁵ reyls llavis
ningu n ha de beure mes
Sota aquex vestit de lladre
bat un cor de caballer 20
com sabeu fer tal ofici
no vos⁶ esclata de greu
com no
s estran⁷

1. Al ms. «molten», potser per «molts en» o per «molt en parlau/ y no gayres sabeu qui és».

2. El trentí d'or, moneda de 33 rals de valor, fou encunyada a Barcelona fins a la Guerra dels Segadors.

3. Interlineat entre els vv. 8 i 9 «beuen tambe».

4. Al ms. no hi apareix cap signe dels que Verdaguer usava per a introduir els versos dialogats.

5. Interlineat sobre «tocan» s'hi llegeix «n tastaren».

6. Damunt s'hi llegeix «donchs de».

7. Versos iniciats.

[f. 23 r] En R. trová una vegada una dona per aquells camins de Viladrau y li digue y li pregunta Qui era en Roca Gui. —No m en parleu respongue es un home dolent un lladre bo per batall de forca. Y be que us ha fet li torna a preguntar— Res a llavors li dona un cop de sabre al nas y li escapsá tot dihentli —Donchs no ho direu axis una 5
altre vegada.

Un cas semblant se conta d en Girarochs lladre q. a la primaria d'aquest segle corregue pel ponent de la Guillaria.⁸

Se conta tambe d en R. axo te mes ayre de rondalla q. quant comensava la vida de bandoler prengue ls ous a un aucell q.⁹ covava 10
sens aqueix adonarsen a vista de lo qual lo q. era capita digue —sigas-
ho tu q. sabs mes q. jo.

Per últim, unes anotacions del foli 22 v., de lectura difícil, són encapçalades pel títol «En Sui de Susqueda». Es tracta, sens dubte, de la casa d'aquest nom, al terme de Susqueda, sobre la banda dreta de l'actual embassament del Ter, avui tota en ruïnes. El Sui es troba prop de Serrallonga i probablement Verdaguer recollí la notícia que la gent del Sui eren de la confiança de la quadrilla d'en Serrallonga. Aquest esmentava la vídua Sui com a «fautora» seva.¹⁰

8. A la «primeria» del segle XIX, a l'època de l'ocupació francesa de la plana de Vic, es féu famós aquest lladre guerriller.

9. Var. post. «mentres».

10. Cfr. Xavier TORRES i SANS, *Els bandolers (s. XVI-XVII)*, op. cit., p. 122.

11. En Coma d'Osor

La prosa sobre *En Coma d'Osor* Verdaguer la degué recollir en una de les dues expedicions a Serrallonga de 1865. L'expressió «el vell que m'ho contà deia...» revela que la recollí directament de l'informant i les anotacions sobre topònims del terme de Querós revelen que la recollí allà mateix. A la primera visita, no podent obtenir el romanç d'en Serrallonga, degué buscar altres materials del folklore i potser algú l'adreçà a la Coma, un casal rellevant del terme d'Osor, en contrast amb el «casinyot» del bandoler.

La fama d'en Coma d'Osor, pel que es conta a la seva història, devia haver arribat a Vic. Potser Verdaguer pensava escriure'n una rondalla, a partir d'aquest guió, com va fer en el cas d'en Rovira de Sau. O bé simplement en recollí la notícia, per a incorporar-la a la reserva de materials que més tard reelaborava. En Coma d'Osor, de fet, no restà en el quadern de camp, sinó que el poeta incorporà la seva figura, al costat de la d'en Rocaguinarda i de la d'en Serrallonga, a la narració sobre les Guillerries.

[f.17v.] En Coma¹

Estan son pare² malalt, lo rector d'Auso³ li prenía l testament com era costum en aquell temps y apar q. l empenyia a q. no li deixas gayre, tal volta per no serli gayre falaguer pus era de mal genit. Ell ho escoltava pel forat de la clau y quant lo Rector tornava ab lo S. Sagrament pera combregarlo d una escopetada l mata al peu de l escala de casa se- 5

1. La transcripció reproduïx el ms. 381/XXVIII de la Biblioteca de Catalunya respectant totes les característiques de l'escriptura ràpida i sense corregir.

2. El pare del protagonista. Com en el cas d'«en Rovira», aquí es parla d'«en Coma», seguint el costum de donar el nom de la casa al seu propietari o estadant. La Coma es troba a l'extrem occidental del terme d'Osor, a més de 800 m. d'altitud, a prop del Coll de Querós i damunt la riera d'Osor, que baixa de Sant Hilari Sacalm. És un casal històric i majestuos, avui lamentablement abandonat a la ruïna. Una font a l'eixida posterior porta la inscripció «Manuel Coma 1787». Els fets i les circumstàncies que reporta el text podrien haver tingut lloc en aquells anys de darreries del segle XVIII. En aquest cas Manuel Coma en seria el protagonista. «L'alzina de la Coma d'Osor», pròxima a la casa, és un arbre catalogat, notable per les dimensions del seu perímetre, d'uns 6 metres. (Haig d'agrair a Cinto Torrents i Josep Verdaguer, «Roviretes», de Folgueroles, dues expedicions a Serrallonga, la Coma i el Santuari del Coll, l'any 1990 i 1991).

3. «Auso», forma avui encara viva entre la gent de la comarca, per «Osor». A la parròquia d'Osor, a l'extrem oriental de les Guillerries i del territori del bisbat de Vic, pertany el santuari del Coll, que Verdaguer també visità en les seves excursions juvenils i probablement en la dècada de 1880. En una carta a Collell, de setembre de 1886 (*Epistolari*, vol. V, carta 571), hi denunciava l'estat d'extrema incúria en què es trobava: «En lo santuari del Coll tenien, també fa poc, la pròpia Mare de Déu antiga, mig colgada de vianda; després, entre dos perols; i un pali en una cort!».

va ahont encara hi ha una creu feta a pich d'escoda en una llosa. Espantat de son crim fugí de casa seva y aturant-se pera beure a la Font q. anomenan Samallera⁴ se li aixuga y un crosto de pa q. duya al sarro se li torna carbo. Allavors feu pensament d'anarsen a Roma. Estigue fora molts anys (com 14 o poch menos) quant torná com q. havia 10 marxat sense dirne res a ningú creyentlo perdut los vehins y en especial los del mas Carbonell⁵ se havian apoderat de sos conreus y boscos y ls de la casa no l coneixian escomete als pastors q. menavan los ramats a sos hervatges y veient q. feyan lo sort y no l volian coneixer per amo a escopetadas los mata tres o quatre ovelias y ab algunas 15 amenassas q. ls feu de ferho aixis ab ells logra esquivarlos. Prengué allavors lo timo de la casa com [f. 18v.] avans y quant⁶ tot ho tingue a son voler las terras sembradas y las quintanas pobladas ab bestiar seu digue un dia a l majoral q. matas lo millor molto de la ramada pus volia fer una gran festa pera celebrar la tornada. Al pastor li recava lo 20 degollar aquell moltó pus era l esquellet estimat seu com sempre succeeix als pastors, ell que quina n pensa li lleva l colla y l posa a un altre molto y creyent q. no ho coneixeria lo fa ajaure en lo banch y li passa lo gabinet pel coll. Quant en Coma s en adona lo pastor ab son manyach y la ramada ja tornavan ser al bosch, pero ls llensá una maledicció tan forta q. dihuen⁷ aquell mateix dia esclatant gran tempesta⁸ un llam parti un faig de la aubaga q. matá als dos pastors y tot lo ramat q. s'aixaplugavan sota sas branques sens quedar una ovella ni un res per recordansa.

Aqueixa mortandat se feu a pochos passos de Font Samallera ahon 30 encara hi ha un dels dos⁹ faigs q. quedaren.

Era home molt viu y aspre de genit se casa y d una noya pubilla q. tingue ne quedan vivents avuy la q. es jova de Fogueras¹⁰ mas de la

4. «pera beure» interlineat superior. «q. anomenan» interlineat inferior. Font Samallera es troba a la frontera del terme de Querós amb el de Vilanova de Sau, a prop del Santuari de Vallclara i dintre l'antiga parròquia de Sant Andreu de Bancells.

5. El mas («mar» al ms.) Carbonell és veí de la Coma, un quart d'hora lluny, avui igualment abandonat.

6. «quat s» al ms.

7. «dihuen» afegit damunt «aquell».

8. La síl·laba «tem» repetida.

9. Var. ant. «tres». Damunt del collet de font Samallera, vers migdia, hi ha el puig de Faig Verd, un dels més alts d'aquest sector de les Guillerics (1182m.). Vers Sant Andreu de Bancells, sota el castell d'en Fogueres, es troba el coll de Faja i al terme de Vilanova de Sau, vers el Ter, hi ha la masia de les Fagedes. Cfr. Ramon FOLCH i GUILLÉN, *La vegetació als Països Catalans*, Barcelona, Ketres Editors, 1981, pp. 323 i ss., on es constata que la fageda davalla dels Pirineus «i baixa a cavall del Vallespir, del Ripollès i de la Garrotxa, amb esquitxos que arriben a les Guillerics i al Montseny» (p. 326).

10. «vivents avuy» interlineat. Fogueres es troba al coll sa Ciureda, a la cruïlla dels camins que porten l'un a Castanyadell i l'altre a Bancells.

Guilleria y un tal mosen... recto d'Auso [f.19 v.] q. hague d anar a cercar la misa a Cuba per ser sensurat¹¹. 35

Se diu també que l S. Pare li digue q. no desitjas mal als seus fills perq. si ls en desitjava per aver estat escomunicat los vindria. Ell se descuyda de ... un dia... y...¹² un llam los va mata.

lo rectó hi anava a cercar lo deume¹³.

aqui som C. traydo q. he mort...¹⁴ si m perdoneu per amor de Deu 40 [f.18 r.] Altres diuhen q. al sortir lo rector de la cambra demanali en Coma l testament pera veure si li havia deixat lo q. pensava y negantli lo rector agafa l escopeta y li feu lo compte. Lo vell que m ho conta deya¹⁵ q. un amich seu conegut d ell en lo porxo de la Coma enrahonantsen li havia dit en aqueix clau era penjada l escopeta. 45

Passejantse per Roma tingue enrahonaments y tracte ab alguns jueus y degue eixirse de ralla pus diu q. el San Pare li n feu mes carrechs q. de la mort del rector. Donali per penitencia q. en arribant a Vich crides ab veu alta —Aqui passa en Coma traydo q. va mata l recto d'Ausó¹⁶.— ho cridá als quatre cantons mes amunt de la plassa 50 dels Martirs¹⁷ y també en Ausó. Com havia fet l anada a peu diu q. arribá tot espellissat y ab un pam de barba¹⁸.

11. Verdaguer no escriu el nom d'aquest rector, nèt d'en Coma. No era infreqüent el cas d'eclesiàstics que emigraven a Amèrica. D'altra banda les míseres parròquies de les Guilleries solien ocupar-les capellans que el bisbe de Vic castigava.

12. Els punts suspensius indiquen espais en blanc.

13. «deume», forma encara viva per «delme».

14. «som», per «sóc». «C.» per «Coma». L'expressió completa seria : «Aquí som en Coma traïdor que he mort el rector d'Osor». Més avall es repeteix amb algunes variants.

15. «Lo vell que m'ho contà deia...» L'informant no devia ésser de la Coma. Noti's com Verdaguer recull fragments literals de l'informant.

16. Aquest text permet de rectificar la lectura que, induïda per Joan Amades, féu Casacuberta del fragment abreuiat de la narració juvenil sobre les Guilleries, a *Escrips Inèdits de J.V., ob. cit.*, p. 154, n. 21. No es tracta d'un tal Comerma, sinó d'en Coma d'Osor. A la meua transcripció de la prosa (vegeu *supra*) ja he completat degudament el text.

17. La plaça dels Sants Màrtirs de Vic, Llucià i Marcià, punt freqüentat de la ciutat, especialment en dies de mercat. «Els quatre cantons» era l'indret on els camins procedents de llevant conflüen a la plaça del Carbó, al portal de Santa Eulàlia, per on Verdaguer passava de camí a les aules del Seminari.

18. Els dos passatges del f. 18 r. es troben en la pàgina acarada a la del f. 17 v. i el contingut n'és complementari. El lloc, per tant, d'aquests fragments seria a l'interior de la primera pàgina. L'un com a complement de l'assassinat del rector. El segon com a ampliació de l'anada i estada d'en Coma a Roma.

12. Pròleg a «Lo castell de Savassona»

La prosa següent és el començament d'un pròleg, no continuat, a la novel·la *Lo Castell de Savassona*, de l'escriptor vigatà Joaquim Salarich i Verdager²⁶, cosí germà del poeta i un dels seus guies en la primera etapa de formació a Vic. Aquest escrit, tot i que sigui un fragment, té no sols un valor intrínsec, sinó que documenta un interessant episodi literari en la carrera d'escriptor de Verdager, de l'etapa immediatament posterior a la publicació, el 1879, d'*Idillis i cants místics*. Salarich, que a la dècada de 1870 provà d'escriure narrativa en català²⁷, demanà a Verdager un pròleg per a la seva novel·la ambientada a Savassona a l'època d'esplendor del seu castell medieval²⁸. Les raons de la petició es troben en la trajectòria dels dos cosins escriptors. Salarich, vint-i-nou anys més gran que el poeta i tractat de vostre per aquest, degué considerar l'oportunitat que la novel·la anés avalada amb un pròleg del seu jove cosí, esdevingut un escriptor reconegut. En un primer moment el poeta s'hi degué comprometre. Després, però, rectificà i, en una llarga carta²⁹, ho comunicà a Salarich: «Del pròleg meu amb què voldria vostre començar lo llibre, ne vaig borrar algunes ratlles aquest estiu, mes les coses s'han mudat tant en lo camp de les lletres catalanes que em sembla que farà a la seva obra més mal que bé. Amb la publicació de mos *Idillis*³⁰ he conegut que hi ha qui espera una ocasió per tirar-se'm a sobre...». La carta continua donant raons i més raons per a convèncer Salarich que no li convé el pròleg d'un escriptor com ell que no sap «què és estètica ni crítica» i ni tan sols «la definició de novel·la ni com s'ha de fer un pròleg». Fossin pretextos fossin disculpes, el fet és que Verdager, vetllant per la pròpia carrera d'escriptor, preferí no entrar en un terreny que no dominava, el de la crítica literària: «Si es tractés de fer una poesia, n'he fetes tantes que em podria permetre fer-ne una altra, si no mitjancera, que pogués anar, en pròlegs no puc fer més que un disbarat que em desacredite a mi i a vostre...»³¹.

Les «ratlles» que Verdager va «borrar» per al pròleg de *Lo Castell de Savassona* constitueixen l'escrit que es publica a continuació. Quan les va escriure? L'expressió «aquest estiu» que el poeta indica a la carta no lliga amb la seva data de 28 de maig. Els editors de l'epistolari suposen que Verdager va incórrer en un lapsus, per «primavera» o «hivern». També podria haver succeït el següent: l'estiu anterior, el de 1878, el poeta passà uns dies a Torrents de Tavèrnoles, des d'on visità Savassona³². Allà segurament coincidí amb Salarich, que era entrant a casa dels Picó, amos de Torrents. Allà els cosins podien haver parlat de la novel·la i del pròleg. Després d'una primera aquiescència, aquell mateix estiu el poeta en començà la redacció. Després canvià d'opinió, abandonà el pròleg i ho comunicà en una carta, que trigà a enviar a Salarich.

L'interès d'aquest pròleg frustrat és doble: la descripció de Savassona com un indret partioner de la plana de Vic i les Guillerries és ben aconseguida. S'hi repeteixen conceptes que es troben als altres escrits sobre el mateix tema, però en cap com en aquest no hi ha l'amplitud de la mirada del descrip-

tor, ni la força de les comparacions ni l'èmfasi dels contrastos. D'altra banda l'episodi va generar una de les cartes més explícites de Verdaguer sobre la vida literària del moment i les idees que tenia sobre la recepció de la seva obra.

A quisvulla¹ que haja posat los peus en la reclosa y ben murada plana de Vich i que ha² tan sols passejat la vista per la³ bonica encontrada, li hauran agradat entre totes ses costes y montanyes las que li fan de mur⁴ vers llevant, formant una espècie de lligada entre sos colossals guardians⁵ Montseny y Puigmal⁶. Eixes montanyes ahont s hi entrellassan ses branques ab bona germanor⁷ lo roure revehit i la revehida alzina, lo teix sempre vert y lo pi de rodona capsada, amagant les roques bermellenques y la terra ab sos brassos y fullatge, són les que divideixen la plana de Vich de las Guillerias⁸, la terra de la gent del art del camp⁹, sencilla y reflexiva, y la dels pastors y lleyntaires; l'encontrada ahont nasqueren tants homes eminents en ciencia¹⁰ o santedat y la comarca ahont feren niu multitud de bandolers que s feren tristament¹¹ celebres en l historia¹² y, aixis com en son carachter fisich participa de una¹³ y altra, apar que d una y altra tinga tambe mal barrejats los edificis¹⁴, les llegendes y antichs recorts. Aqui us ensenyaran lo lloch ahont un pastor arriscat ferí y mata al famos

1. Manuscrit 370, plec 29-II, de la Biblioteca de Catalunya. Me'n va donar notícia i proporcionar una còpia l'amic Josep M. Solà i Camps. Sense títol. Tres pàgines sense numerar, escrites amb tinta. Amb nombroses correccions.

2. «ha» probablement per «haja».

3. Al ms. «pera» en lloc de «per la».

4. Var. ant. «la enrot», ratllada, i «de», sense ratllar, abans de «llevant».

5. Var. post. afegida sota «entre ls colossos guardians de Catalunya».

6. «Montseny i Puigmal», parella de muntanyes recurrent a l'obra de Verdaguer en poesia i en prosa. Puigmal, a l'obra juvenil, pren el nom de «Tosa», potser per «Tossa». Cfr. *Dos Màrtirs de ma pàtria*, v 2, *ob. cit.*, i *Ausona en la festa de Sant Miquel dels Sants*, a *Pàtria*. El tòpic Montseny-Puigmal adquireix la màxima intensitat a l'elegia *La Veu del Montseny*, datada a 1888, però iniciada en esborranys juvenils, i inserida a *Aires del Montseny*.

7. Var. ant. ratllada «ami», és a dir «amistat».

8. Verdaguer en els apunts de joventut usava amb més freqüència la forma en singular, «Guilleria», igualment freqüent en la parla de la contrada. Vegeu *infra* nota 22.

9. Var. ant. ratllada «da terra».

10. Abans que «ciència» havia escrit «virtut», que ratllà.

11. «tristament» afegit a l'espai interlineal entre «feren» i «celebres».

12. «hístiària» al ms.

13. Abans de «una» hi ha «la», ratllat.

14. «mal», «ts» i «los edificis», afegit sobre «des lleg», ratllat, i «barrejades», sense ratllar.

lladre Tocassons¹⁵ del qual¹⁶ les dames demanaran los cabells, que eran rossos com l'or¹⁷, segons diu ia cansó, y ls obtingué¹⁸ la filla del rey com a preuada joya y talisman molt cercat no sé per què en aquell temps de superstició¹⁹. Allà y en lo vessant de Puig l'Agulla²⁰ vos mostraran lo lloch ahont feya aspra penitencia Visens Ferrer, mereixent trobar ab l'ausili de dos lleons l'imatge de la Verge patrona d'aqueix pahis²¹. Desde allí, cap a Viladrau²², en una aubaga²³ de Espinzella²⁴, veureu la cova de Roch Guinart²⁵, immortalisat pel mes gran dels prosistes²⁶ espanyols en la mes gran de ses obres²⁷. Serra enllà trovareu lo convent de sant Llorens²⁸, ahont un pobre masover vos

15. Jaume Masferrer, àlies Tocassons o Toca-son, bandoler que actuà al sector de Viladrau entre els períodes dominats per Rocaguinarda primer i Serrallonga després. Verdaguer en recollí la cançó i l'envià a Milà i Fontanals. Cfr. Josep M. CASACUBERTA, *Jacint Verdaguer, collector de cançons populars*, dins *Estudis sobre Verdaguer*, Vic, EUMO Editorial/Editorial Barcino/ Institut d'Estudis Catalans, 1986, p. 60. El quadern de camp, de l'època de can Tona, descrit *supra*, conté al f. 7 r. una nota que diu: «D'en Tocassons. Lo mata un pastor de Vila del bosch en la baixada de [espai en blanc] aprop de Taradell encara avui anomenada d'en Tocassons». El Vilar-delbosch és una important masia dins el terme de Viladrau. Cfr. Antoni PLADEVALL, *El bandolerisme del segle XVII a Taradell. op. cit.*

16. Var. ant. ratllada «que».

17. És curiós que «l'or», que primer era escrit amb «erra segona», la que usà Verdaguer de 1874 a 1882, aparegui esmenat amb «erra tercera». Cfr. Josep M. SOLÀ i CAMPS, *Del «Colom» a «L'Atlàntida»*, Nadal de la Fundació Carulla-Font, Barcelona, 1977, p. 61. Cfr. *infra*, n. 19.

18. Var. ant. sense ratllar «hagué».

19. La frase «y talisman...»[potser «talisman»] fins a «superstició» és escrita en dues ratlles a l'espai intel·lineat, amb cal·ligrafia que sembla d'una època posterior. A més a més, però, les erres són terceres com a *supra* «l'or». Això és un indicatiu, si no una prova, que aquest text, escrit i abandonat el 1879, l'autor el corregí en una època posterior a 1882.

20. Sobre Puig-l'Agulla vegeu *supra* la nota 2 de la prosa *Rocaguinarda*...

21. Al santuari de la Mare de Déu de Puig-l'Agulla, al vessant del puig, lloc de devoció dels osonencs, s'hi venera la imatge de Santa Maria de Vilalions, trobada, segons una tradició del segle XV, per dos lleons i un tal «Ferrer» que l'autor identifica aquí, seguint una llegenda sense fonament, amb el sant valencià Vicenç Ferrer.

22. Var. ant. ratllada «la Guilleria». Vegeu *supra* nota 8.

23. «en una aubaga» escrit damunt «veureu la cova», ratllat només «la cova».

24. Espinzella, al terme de Viladrau, a prop del de Taradell, és una antiga *domus* que avui conserva tot l'esplendor de residència i fortalesa, construïda amb la pedra rogenca, típica de les Guilleries. A prop de la masia hi ha la balma o cova d'en Roc Guinard, aquí esmentada. Cfr. *supra*, la prosa sobre Rocaguinarda.

25. Cfr. *supra*, nota 1 a la prosa sobre Perot Rocaguinarda.

26. Var. ant. ratllada «poetes».

27. Es refereix a Cervantes, que recollí la fama de Rocaguinarda a la segona part del *Quixot*, capítols 60 i 61.

28. El castell-monestir de Sant Llorenç del Munt, documentat des de l'any 884, es troba a la frontera dels termes de Sant Julià de Vilatorrada i de Folgueroles, a l'alta

ensenyará les celdes y corredors ahont se devia veure penjar²⁹, al costat de l'espasa del templari³⁰, lo sencill³¹ llibre de reso; y l sant temple ahont³², tornats humils anyells, devian orar en temps de pau los que foren lleons fortissims en la batalla; y les runes³³ del torreó desde hont, segons la tradició, se feyan senyal ab los templaris de Casserres³⁴. Per³⁵ últim serralada enllà, entre mitx de les coves de Subiranas³⁶ (prop de Sau y l poble de Roda³⁷, al cap d allà d una llengua de terra que s prolonga³⁸ com una península mitx rodejada³⁹ pel Ter) veureu lo convent que acabo d anomenar. Superbo monument que veu caure⁴⁰ en ses clares aygues⁴¹ de una a una ses pedres que de quants segles y segles nos parlarian. Venerable pàgina de l'art⁴² y de l historia catalana que ls vinents voldran llegir y la ma del temps haurá esborrada fins a la darrera lletra⁴³.

Veusaquí, donchs, tosca⁴⁴ y pobrement dibuixada la comarca teatre de la present nobela, qual nom esta pres d un antiqüissim castell

cornisa de cingles que donen a les Guilleries. D'una gran importància en la història medieval de Folgueroles, dominava el pas de la plana de Vic a les Guilleries.

29. «se» i «veure» afegit a l'espai interlineal; «penjar» subratllat potser per ratllat.

30. Després de «templari» es llegeix «son havit cremat», ratllat. A Sant Llorenç, que era una canònica d'agustinians, mai no hi hagué *templers*. La tradició local, però, encara avui ho afirma. Verdaguer la recollí també al quadern de camp de can Tona.

31. «Sencill» afegit a l'espai interlineal.

32. «ahont» repetit sense ratllar.

33. «Les runes» escrit damunt «arrunat», ratllat. Avui, a diferència de Casserres, Sant Llorenç torna a mostrar l'antic esplendor, gràcies a la restauració duta a terme pel seu propietari, l'erudit i polifacètic vigatà Francesc Farrés i Malian.

34. Casserres, monestir i castell dels vescomtes d'Osona, acabat de construir l'any 1050, que es troba, tal com descriu Verdaguer, dins d'un meandre molt pronunciat, a gran altura del Ter, avui embassat per la presa de Sau.

35. var. ant. «y per».

36. Sobiranes és una antiga i gran masia del terme de Tavertet, enfront de Casserres, a l'altra banda del Ter.

37. Casserres es troba al terme municipal de les Masies de Roda i s'hi accedeix pel Bac de Sau, on es troba el Parador de Turisme, a prop del camí que pel coll de Terrades comunicava Savassona amb el pla de Sau abans que fos cobert per l'embassament.

38. Var. ant. ratllada «no s acaba may».

39. Var. ant. parcialment ratllada «entre dues bandes vores del».

40. «care» al ms.

41. Després d' «aygues» va escriure «ses pedres», que ratllà.

42. Davant «art» una hac ratllada.

43. Afegit a l'espai intelineal «per bergonya de nostres temps». Verdaguer va conèixer Casserres en els primers anys posteriors a la desamortització i, doncs, en els inicis de la seva ruïna. Avui, al cap d'un segle i mig més, les constants denúncies encara no han aconseguit aturar-ne la degradació i les expoliacions.

44. var. ant. «toscam», per «toscament». La lletra m ratllada.

que al centre d'ella⁴⁵ y en un de sos punts més elevats⁴⁶ deixant petits a sos peus los arbres mes corpulents y les mes aspadades roques, s'aixeca per veura alla baix al cap de vall de les rouredes del vessant estendres en⁴⁷ lo llis y variat paisatge de la fondalada⁴⁸ los camps y torrenteres fins al castell d'Orís y l de Centelles⁴⁹ que com á germans l aguaytan desde ls dos extrems⁵⁰ de la plana de Vich.

Si vos⁵¹ agrada l lloch ahont se desenrotlla la escena mes vos agrada encara lo temps en que passa, que es lo⁵²...

Recapitulació

La comarca de les Guilleries, que comença al terme de Folgueroles pel cantó de llevant, va atreure Verdaguer en l'etapa inicial i en la final de la seva carrera d'escriptor. Tant en el decenni de 1860 com en els anys a l'entorn de 1900 el poeta en va fer territori de destacades expedicions amb una finalitat doble: recollectar materials de folklore entre els seus pobladors i trobar temes literaris en la història i en el paisatge de la contrada. L'interès de Verdaguer per les Guilleries es polaritzà a l'entorn del bandolerisme del Barroc, que en féu escenari principal d'operacions, i a l'entorn de l'aspra selvàtica de la natura, que hi pren formes desusades. Així, les Guilleries, contraposades a la plana de Vic, esdevingueren un component de contrast, si no d'antítesi, en la percepció verdagueriana de la terra natal. A l'obra publicada pel poeta les Guilleries hi varen deixar un tènue rastre. En canvi l'obra inèdita o abandonada en esborranys conté nombrosos escrits que documenten que se n'ocupà amb profusió. Les proses que aquí es publiquen per primera vegada, l'una sobre el bandoler Perot Rocaguinarda, l'altra sobre l'aventurer Coma d'Osor i la tercera sobre Savassona, augmenten notablement el *corpus* verdaguerià de proses sobre les Guilleries i en confirmen l'abast literari.*

45. El Castell es troba certament al centre de la comarca de Savassona i igualment al centre de la línia que descriu Verdaguer i que va d'Espinçella i Puig-l'Agulla, a la falda del Montseny, fins a Casserres i Sobiranes, al començament del Collsacabra, passant per Sant Llorenç del Munt.

46. Aquí Verdaguer va escriure «s aixeca», que ratllà i posposà.

47. «en» escrit damunt «lo».

48. «de la fondalada» subratllat.

49. Els castells medievals d'Orís i de Centelles formen, amb el de Savassona, els vèrtexs d'un triangle que conté la plana de Vic.

50. Var. ant. sense ratllar «l'altra banda». Al ms. «extremps».

51. Var. ant. «¿Vos agrada...».

52. Al capdavant, amb una calligrafia que no és de Verdaguer, «No publicado».

*Enllestit aquest treball, ha aparegut el volum *Jacint Verdaguer. Rondalles. A cura d'Andreu BOSCH i RODORÉDA*, Barcelona, editorial Barcino, 1992, on es publiquen les proses de Rocaguinarda, pp. 330-338, i Coma d'Osor, pp. 342-345.

Notes

1. La monografia de Xavier TORRES i SANS, *Els bandolers (s. XVI-XVII)*, Vic, EUMO Editorial, 1991, constitueix una síntesi excellent i actualitzada de la investigació sobre el fenomen del bandolerisme, especialment interessant pel que fa als mapes de la implantació i la mobilitat territorials dels bandolers. Per a les referències geogràfiques i històriques de llocs i personatges de les Guílleries, de Collsacabra, del Montseny i de Savassona, és d'utilitat la consulta de l'obra d'Antoni PLADEVALL, *Osona/ El Ripollès*, vol. I de la «Gran Geografia Comarcal de Catalunya», Barcelona, Fundació Enciclopèdia Catalana, 1981.

2. Josep M. CASACUBERTA, *Escrits inèdits de Jacint Verdaguer*, Vol. I, Barcelona, Editorial Barcino, 1958; narració cinquena, *La Guílleria*, pp. 149-155. L'editor assenyalava que «aquest croquis de paisatge en realitat no és altra cosa que un fragment de la narració tercera», *Al bosc amb els llenyataires*. Observeu-hi que els abreujaments del manuscrit «la del C., que va m.», llegits per l'editor, p. 154, n. 21, d'acord amb un suggeriment de Joan Amades, no es refereixen a un tal «Comerma» sinó a en Coma d'Osor, tal com posa de manifest la prosa sobre aquest personatge que publico *infra*.

3. *Epistolari de Jacint Verdaguer*, vol. I (1865-1877). Transcripció i notes per Josep M. CASACUBERTA, Barcelona, Editorial Barcino, 1959, carta 4, p. 18 i ss. A partir del vol. II Transcripció i notes per Josep M. de CASACUBERTA i Joan TORRENT i FÀBREGAS. D'ara endavant cito l'*Epistolari* per la numeració de les cartes i regularitzant-ne les grafies.

4. *Ibid.*, p. 20, nota 8.

5. A la carta 7, de juliol de 1865, diu que ha pujat «al bell cim del cingle més alt de Cabrera», i a la 61, escrita a Cadis a 25 de desembre de 1874, recorda aquelles «passajadetes a Cabrera i a Sant Segimon».

6. Cal completar, doncs, amb aquesta excursió a Serrallonga, de maig de 1865, la «cronologia de viatges, excursions i estades», confeïda per Narcís GAROLERA a *Jacint Verdaguer. Excursions i viatges* [a cura de], vol. I, Barcelona, Editorial Barcino, 1991, p. 15 i ss.

7. Vegeu el pròleg a *Ayres del Montseny* [1a edició]. *Poesies de Mossèn Jacint Verdaguer*. Ab il·lustracions de S. Gómez, M. Urgell, Ll. Graner, J. Triadó, A. Solé, F. Sardà, J. Primo, S. Junyent, J. Vilallonga y J. Brull. Barcelona, Publicació Joventut, 1901, p. X. L'excursió també és narrada per Valeri SERRA i BOLDÚ, *Biografia de Mossèn Jacint Verdaguer*, Barcelona, Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana, 1924, pp. 185-190 i per Antoni BUSQUETS i PUNSET, *Ayres del Montseny*, article a «Joventut» del 7 de febrer de 1901.

8. Cfr. Joan TORRENT i FÀBREGAS, *Mossèn Cinto a Sant Hilari Sacalm. La seva reconciliació amb el bisbe Morgades*, Girona, «Annals de l'Institut d'Estudis Girolins», Vol. XXV-II, 1981. Inserir en aquest *Anuari*, pp. 221-230.

9. Antoni BUSQUETS, article citat: «... falta, sí, estimat mossèn Cinto, falta un davantalel d'aquells que posen a to al llegidor per a fruitir bel·leses i més bel·leses com tanquen els vostres llibres, sobretot aquest darrer que és el meu... i que em glorio en haver-hi cooperat, empenyent-vos a pagar un deute a n'aquella muntanya gegantina, la primera que vegéreu bon punt els ulls se us badaren a la llum de la vida». El poeta degué escriure el pròleg a la primavera de 1901. Cfr. *Epistolari*, vol. XI, cartes 1.450 i 1.464.

10. Pròleg a *Ayres del Montseny*, *ob. cit.* Cfr. a Llorenç SOLDEVILA, *Jacint Verdaguer*, col. «Els escriptors i el país», Argentona, L'Aixernador Edicions, 1992, l'itinerari verdaguerià del Montseny.

11. Antoni Busquets i Punset (Sant Hilari Sacalm 1876-Calders 1934) fou un aliat de Verdaguer durant el seu conflicte amb el bisbe Morgades (Cfr. *Epistolari...* vol. X, carta 1296). Fou promotor de la revista «L'Atlàntida» i col·laborador de les altres dues revistes dirigides per Verdaguer, «La Creu del Montseny» i «Lo Pensament Català». Era a més redactor de «Joventut». Cfr. Ramon PINYOL i TORRENS, *Les revistes literàries dirigides per Verdaguer. Una aproximació*, dins *Anuari Verdaguer 1991*, Vic, EUMO Editorial/Ajuntament de Barcelona, 1992, pp. 107-146. Busquets, que es relacionà molt amb Verdaguer i que s'atribuïa haver-lo induït a compondre *Aires del Montseny*, és autor de dos reculls, entre d'altres, que porten títols com *Flors del Montseny*, 1897, i *Ventijols de Guilleria*, de 1901, i d'unes narracions titulades *Del Montseny*, de 1903. Contribuí a la difusió de l'obra de Verdaguer i a la seva biografia amb escrits destacats com: *Ayres del Montseny*, article esmentat *supra*, nota 7; «*Joventut*» a *Montseny y Guillerias*, a «Joventut» n. 83, 12 de setembre de 1901; *L'estudiant de can Tona*, dins *XXV Aniversari de L'Atlàntida*, «Suplement Artístich-Literari» de la revista «Joventut», Barcelona, maig MCMII, pp. 8-10; *Les eucarístiques de mossèn Jacinto Verdaguer*. Discurs a l'Ateneu de Girona, 1904. Busquets, que els dos darrers dies de la vida de Verdaguer en fou apartat amb el grup d'amics que defensaven les posicions de la germana del poeta, publicà una poesia, *Dietari del cor*, datada la «nit del 10 de juny de 1902», a «Catalunya Artística», n. 105, de 19 de juny de 1902, on expressava el seu dolor: *M'han dit que avui espiraves / dintre ta cambra, isolat / sense ta bona germana, / sense els que t'aimàvem tant...* Recollí, amb Lluís Carles Viada i Lluch, el volum pòstum de poesies disperses de Verdaguer, *La mellor corona*, Barcelona, Tipografia «L'Avenç», 1902, i n'escriví el pròleg.

12. Al darrer full de *Clau d'aquest llibre* hi ha una nota autògrafa del poeta, encapçalada amb una creu, que diu: «Amich Busquets: suspeném per ara tot plan fins que'ns vejám. Ni'n digau [res] a ningú. Vostre afm. Jacinto». Dec a l'amic Josep M. Solà i Camps una xerocòpia d'aquest pròleg. Vegeu a *Epistolari*, vol. XI, carta 1.481, nota 2. La datació de l'autògraf, proposada per l'editor a «primer trimestre de 1902», molt probablement s'hauria de recular un any o fins i tot dos.

13. Article citat *supra*, nota 7.

14. *Ibid.* Els punts suspensius són de l'article. N'he normalitzat les grafies. Si Busquets alludeix a les excursions a Serrallonga de 1865, el poeta no tenia divuit sinó vint anys. L'itinerari que descriu, per Savassona, Sau, Montdois i Querós, li devia haver indicat Verdaguer mateix.

15. L'excursió és referida en detall per Anton BUSQUETS i PUNSET a «*Joventut*» a *Montseny y Guillerias*, article esmentat *supra*, nota 11 i per Lluís VIA (Vilafranca del Penedès 1870-1940), fundador i director de «Joventut», a *Pel Montseny amb Mossèn Cinto*, «Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya», vol. XLI, setembre de 1931. La relació de Busquets és plena de pintoresquismes i conté detalls sobre toponímia, persones i circumstàncies com la rebuda de què foren objecte a Santa Fe i en especial a Viladrau, on varen participar a «la tertúlia de la colònia estiuenca».

16. Serra i Boldú, que no participà en aquesta excursió, l'esmenta de passada i amb inexactituds, *Biografia, ob. cit.*, p. 194, que s'han anat repetint. Cal, doncs, restablir l'any i les dates d'aquestes dues excursions a la cronologia de Narcís GAROLERA, *Jacint Verdaguer. Excursions i viatges, ob. cit. supra*, nota 6.

17. Les raons que varen fer callar a Via el nom del poble eren la incúria i la manca d'higiene amb què ell i mossèn Cinto varen ser acollits per un pobre rector cec. Valgui d'exemple el següent paràgraf: «Mai, en el raval més brut del més brut dels pobles, no han pasturat les mosques tan a pler com en aquella casa del bon Déu. Mai, entorn de cap podrimener, no s'ha sentit xafagor més insana. Mai, en la roba de cap miserios, no

s'ha acumulat més greixum que el que llua en la sotana aquell inefable pastor d'ànimes, que res no veia ni s'assabentava de res. Mai la meua repugnància no ha estat tanta com la que vaig sentir a l'hora del sopar, en veure-li engolir a munts les mongetes rènegues, bullides en bona germanor amb veritables eixams d'insectes alats. El pobre orb menjava i parlava, content; Mossèn Cinto, fent com si mengés, seguia la conversa amb resignació...»

18. El número 123 de «Joventut» de 19 de juny de 1902, dedicat íntegrament a Verdaguer amb motiu de la seva mort, publicà una fotografia dels expedicionaris muntats a les cavalcadures. Busquets precisa que foren fotografiats a Santa Fe del Montseny.

19. La informació aportada per Casacuberta a *Escrits inèdits de J. V.*, ob. cit., p. 150 i s., sobre el projecte de Verdaguer d'emprendre una expedició a la Guàrdia l'estiu de 1902, cal completar-la i segurament rectificar-la a partir de les dades segures de l'expedició de 1901.

20. Cfr. a *Escrits inèdits de J. V.*, vol. I, ob. cit., les narracions tercera i cinquena.

21. Inèdit. Casacuberta en dona notícies a *Escrits Inèdits*, ob. cit. En publico *infra* un fragment.

22. Vaig publicar la rondalla-article a «*En Rovira de Sau-Aguiló*». Una prosa inèdita de Verdaguer, «*Faig. Revista literària*», nº 29, novembre de 1987.

23. Article citat *supra*, nota 7.

24. Casacuberta, a *Escrits inèdits*, ob. cit., es refereix a aquest procediment del darrer Verdaguer, consistent a reelaborar textos juvenils. És si més no sorprenent que no hagin aparegut esborranys sobre en Serrallonga ni de l'època juvenil ni de la darrera.

25. Descric el quadern de can Tona i en publico les notes referents a Folgueroles a *Llocs Verdaguèrians de la plana de Vic*, en premsa. Vegeu la carta a Terenci Thos a *Epistolari*, ob. cit., carta 11.

26. Sobre Salarich i el seu paper en la iniciació de Verdaguer a la poesia èpica i sobre la seva influència en el grup de l'Esbart, cfr. el meu estudi introductor i a *Dos Màrtirs de ma pàtria* (en premsa).

27. Vegeu-ne la bibliografia a *Joaquim Salarich i Verdaguer (1816-1884)*, catàleg de l'exposició commemorativa al Museu Episcopal de Vic, redactat per Miquel S. Ylla-Català i Genís.

28. *Lo Castell de Sabassona. Narració de costums de l'edat mitjana*, Vic, Estampa de Ramon Anglada, 1879. Conté un pròleg de l'autor, *Lo perquè del llibre*.

29. *Epistolari de J. V.* vol. II, ob. cit., carta 192, de 28 de maig de 1879.

30. El volum *Idilis y cants mistichs* es posà a la venda a mitjan maig i alguna de les primeres ressenyes a la premsa manifestava reserves al llibre i al pròleg, de Milà i Fontanals.

31. Verdaguer va complaure el seu cosí prologant-li un altre llibre, *Efemèrides Vigatanas* per D. Joaquim Salarich i Verdaguer. Precedides d'un Prolech de Mossèn Jacinto Verdaguer, Pvre, Vic, Estampa de Ramon Anglada, 1882, no sense resistències, manifestades a Collell confidencialment. Vegeu a l'*Epistolari*, vol. III, ob. cit., les cartes 241 i 243. El pròleg a *Efemèrides* fou inserit al volum XXVI de l'«edició popular» de Francesc Matheu, *Discursos-articles-Pròlechs*, pp. 223-228.

32. Cfr. *Epistolari*, vol. II, carta 139.